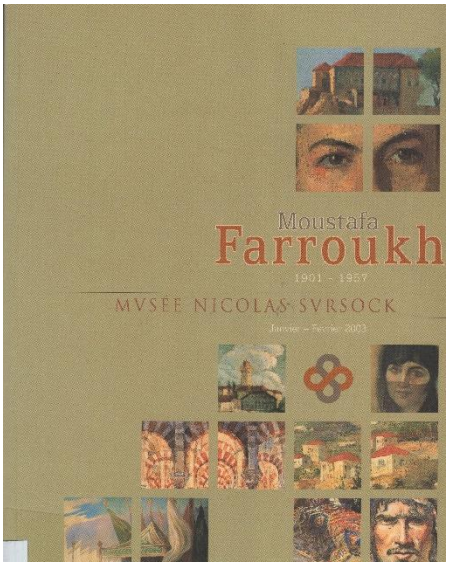
20ՐԴ ԴԱՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԿԷՍԻ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԳԵՂԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԷՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՖԱՐՐՈՒԽ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄՈՒՏՔ

1920-90ականներուն, Լիբանանը կը հանդիսանար Սփիւռքի ամենախիտ հայութիւնը ունեցող տարածքը: Երկրին համայնքապետական դրութիւնը, լիբանահայերու աշխուժ գործունէութիւնը, համարկումը՝ երկրին առեւտրաարդիւնաբերական, գիտատնտեսական եւ մշակութային կեանքին պատճառ դարձած է որ հայութիւնը առհասարակ մեծ ճանաչողութիւն ունենայ Լիբանանի ոչ-հայ բնակչութեան կողմէ, որոնցմէ շատեր առնչուած են լիբանահայերու հետ՝ իրենց կեանքի զանազան հանգրուաններուն:

Այս առումով բացառութիւն չէ 20րդ դարու առաջին կէսի Լիբանանի մեծագոյն գեղանկարիչներէն Մուսթաֆա Ֆարրուխը: Յօդուածը կը ներկայացնէ մեծանուն այս գեղանկարիչին շփումները՝ լիբանահայ տարբեր անձնաւորութիւններու հետ: Շատ հաւանական է որ Ֆարրուխ շփուած ըլլայ նաեւ այլ լիբանահայերու հետ՝ պարագաներու բերմամբ, կամ դիպուածաբար: Այստեղ մենք կ'արձանագրենք գեղանկարիչին հաւաստի շփումները լիբանահայերու հետ:

Մուսթաֆա Ֆարրուխ ծնած է 1901ին, Պէյրութի աղքատիկ թաղամասերէն Պասթայի մէջ: Հայրը՝ պղնձագործ, կը մահանայ 1906ին: Գեղանկարչութեան հանդէպ Ֆարրուխի սէրը կը դրսեւորուի մանուկ հասակէն. անոր դպրոցական ուսուցիչը 1912ին զայն կը հրաւիրէ գծանկարներով աշխատակցելու իր հիմնած *ԱլՄուսաուիր* թերթին: Ֆարրուխ կը շարունակէ դպրոցական կրթութիւնը (որ կը սահմանափակուէր արաբերէն գրել-կարդալու եւ Քուրանի համարներ անգիր ընելու մէջ) մինչեւ Ա. աշխարհամարտ, երբ պէյրութաբնակ գերման լուսանկարիչ Կոլ Լենտըի աղջիկը՝ Կերթրուտ կը համակրի պատանիին գործերուն եւ կ'առաջարկէ գծագրութիւն դասաւանդել: Շատ արագ կը տարածուի պատանի գեղանկարիչին հռչակը. Պէյրութի մեծազդեցիկ պէյեր կը փափաքին որ գեղանկարէ զիրենք: Իսկ երբ

Ճեմալ եւ Էնվէր Պէյրութ կ'այցելեն, Ֆարրուխ կը գծանկարէ զիրենք ու կը ներկայացնէ անոնց:

1916-24՝ Ֆարրուխ կ'աշակերտէ լիբանանցի յայտնի գեղանկարիչ Հապիպ Սրուրին (1860-1938): Վերջինս կը հովանաւորէ զինք ու կը քաջալերէ որ ուսումը շարունակէ Հռոմի մէջ: Ֆարրուխ, 1921ին առաջին անգամ կը մասնակցի հաւաքական ցուցահանդէսի՝ Պէյրութի Նահատակաց հրապարակի պարտէզին մէջ: 1924ին կ'իրականանայ Իտալիա գեղանկարչութիւն ուսանելու իր երազը. գծանկարելով խնայած դրամով ան կը մեկնի Իտալիա: Նախ կը մտնէ Scuola Libera, ապա 1925ին յաջողելով մուտքի քննութեանց, կ'անցնի Reggio Accademia di Belle Arti, ուր ուսուցիչ կ'ունենայ Անթոնիո Քալքանիատորան: 1926ին վկայուելէ ետք, կը մասնակցի տեղական *պիէնալէ*ներուն, նոյն տարուան ամռան կ'անցնի Փարիզ, կ'ըմբոշխնէ արուեստի թանգարաններն ու ցուցասրահները, եւ տարեվերջէն առաջ կը վերադառնայ Պէյրութ, ուր առեւտրական շուկաներէն Սուք Այասի մէջ կը հաստատէ իր փոքրիկ խանութ-ցուցադրատեղը: Նոյն տարին, Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանին մէջ կու տայ անհատական ցուցահանդէս, ներկայացնելով դիմանկարներ, գիւղանկարներ, գիւղացիներու նկարներ եւ բնանկարներ՝ աւելի քան 80 գործ: 1929ին կը մեկնի Փարիզ, կը մասնակցի 1930ի գեղանկարչական սալոնին, ապա ամառը կ'անցնի արաբական Սպանիա՝ Անտալուզիա եւն.:

1931ին դարձեալ կը մասնակցի Փարիզի սալոնի տարեկան ցուցահանդէսին, ապա Իտալիոյ վրայով տարեվերջին կը վերադառնայ Լիբանան, իր արուեստանոցը կը փոխադրէ Պասթայի իր ծնողական տունը, ուր եւ կը ստեղծագործէ մինչեւ 1956: 1932ին կու տայ նոր ցուցահանդէս մը, իսկ 1935ին կ'ամուսնանայ ու կը վերսկսի դասաւանդել Ամերիկեան համալսարանին եւ այլ կրթարաններու մէջ, կը մասնակցի Եունեսքոյի 1948ի Պէյրութի աշնանային ցուցահանդէսին:

1952ին Ֆարրուխ կը հիւանդանայ արեան քաղցկեղով, սակայն կը շարունակէ ստեղծագործել: 1956ին կը պարգեւատրուի Լիբանանի արժանեաց շքանշանով՝ նախագահ Քամիլ Շամունի ձեռամբ. կը մահանայ 16 Փետրուար 1957ին:

2002ին, Պէյրութի Սորսոք թանգարանը կը կազմակերպէ Ֆարրուխի յետմահու մեծագոյն ցուցահանդէսը եւ այդ առթիւ կը հրատարակէ իր գեղանկարներէն կարեւոր փունջ մը՝ առանձին հատորով[1]:

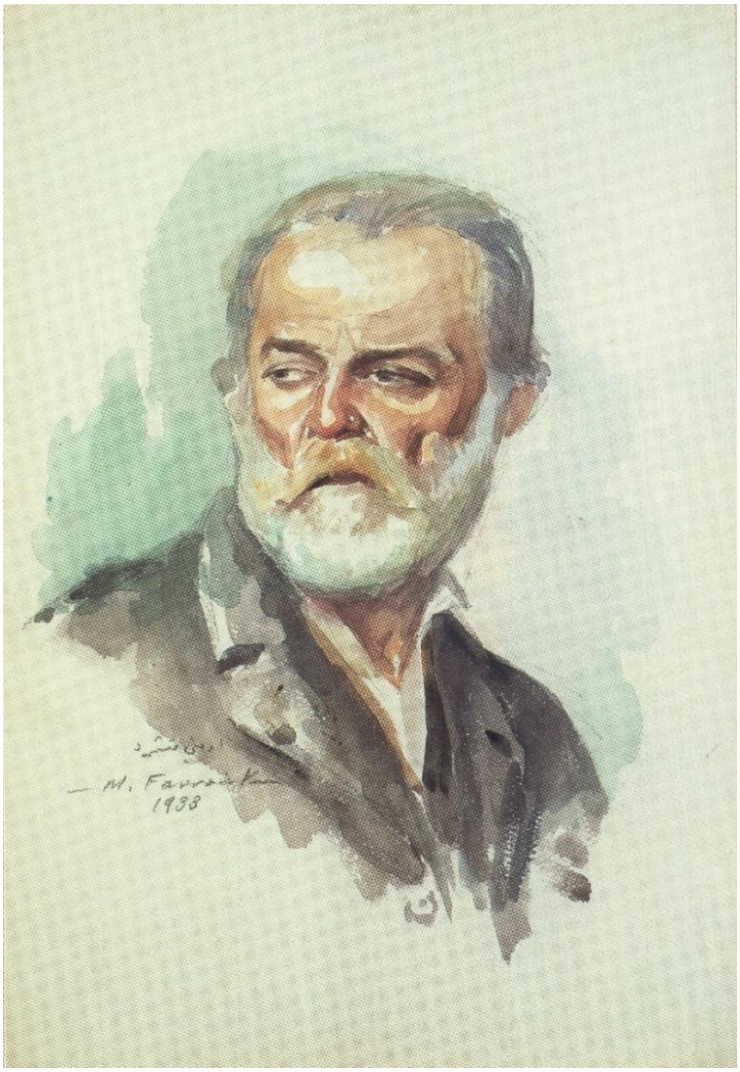
Ֆարրուխի երանգապնակը կ'ընդգրկէ Լիբանանի բնութեան, մարդկային, էթնիք, համայնքային, ընկերային, դասակարգային, այրերու եւ կանանց, կրօնաւորներու, շինութիւններու, Պէյրութի, Պեքաայի, Լեռնալիբանանի պատմական վայրերու (Պաալպէք, Պէյթէտտին, Ճիպէյլ եւն.), գիւղե-

[1] Ցուցահանդէսը կազմակերպած էր Սիլվիա Աճէմեան, իսկ գիրքին աւելի քան 165 լուսանկարներուն մեծամասնութիւնը նկարած էր Յակոբ Գալնըճեան:

րու, գիւղացիներու, ժողովրդային շուկաներու, ծովափնեայ տեսարաններու, կառապաններու, հողագործներու, արհեստաւորներու, լիբանանեան պտղատեսակներու (նաթիւր մորթ նկարներով), դիմանկարներու, պատմանկարներու (թէ՛ խալիֆայական եւ թէ՛ Լեռնալիբանանի էմիրութեան շրջանէն), անտալուզեան հոյակերտերու, Փարիզի, Իտալիոյ, Պոլսոյ, Դամասկոսի վերաբերող լայնապարփակ ծիր մը՝ աւելի քան 1000 ստեղծագործութիւն: Կարծէք՝ ան ճիգ չէ խնայած ընկալելու ամբողջ Լիբանանը եւ զայն վերարտադրելու իր վրձինին միջոցով, թերեւս՝ վերարտադրած ըլլալու համար ի՛ր Լիբանանը, նոյնիսկ՝ ի՛ր Աստուածածինն ու միջինարեւելքցի ի՛ր Յիսուսը...: Կը թուի՝ իր սուր նկատողութենէն մարդկային ոչինչ վրիպած ըլլալ:

Ֆարրուխ ունի նաեւ երգիծանկարներ, որոնցմէ շատեր քաղաքական բնոյթ կը կրեն եւ թիրախ ունին մասնաւորաբար՝ խաբեբայութիւնը, կաշառակերութիւնը, անարդարութիւնը, իշխանութեանց խտրականութիւնը, կողմնակալութիւնը, անտարբերութիւնը, ընկերութեան յետամնաց պահպանողականութիւնը, տգիտութիւնը: Ֆարրուխ հեղինակն է նաեւ լիբանանեան շարք մը դրոշմաթուղթերու: Պատանութեան տարիներուն ան օգտագործած է մատիտը, կարմիր կաւիճը, ապա ջրաներկն ու իւղաներկը:

Ֆարրուխի գեղանկարները շեշտուած ու ընդգծուած էութիւն կը բովանդակեն. հոն յստակօրէն կ'երեւին իր պատգամները: Արդարութեան, ճշմարտութեան, լուսաւորութեան գաղափարները մնայուն նիւթերն են Ֆարրուխի գեղանկարներուն: Մանկութեան ու պատանութեան օրերու իր միջավայրին կաշկանդումներուն դէմ ըմբոստացած Ֆարրուխ, այդ տարիներուն իսկ կը գոյացնէ իր աշխարհընկալումը՝ ընդդէմ խաւարամտութեան, նախապաշարումներու, կեղծ առաջնորդներու, բռնութեանց, եւ կը լծուի պատկերել լուսաւորական, յառաջդիմական, ազատական գաղափարներ ու ապրումներ յառաջացնող նկարներ: Այսպիսի մտայնութեան եւ արեւելումի տէր արուեստագէտին համար զարմանալի եւ անընդունելի պիտի չթուէին մերկանկարները, որոնց թիւը քիչ չէ իր ստեղծագործական երկերուն մէջ, ընդհանրապէս իր ստեղծագործական ողջ երթին ընթացքին: Պէյրութեան յետամնաց մտայնութեան դէմ ծառացած այս երիտասարդը Իտալիոյ եւ Ֆրանսայի իրականութիւնները տեսնելով, աւելի՛ եւս կ'արմատաւորէ իր մէջ պէյրութեան ընկերութիւնը լուսաւորելու, ազատականացնելու առաքելութիւնը՝ գեղանկարչութեան ճամփով: Ի՛նք է որ կը գեղանկարէ Պէյրութի մէջ շղարշը նետող առաջին իսլամ կինը, ցուցահանդէսներուն կը ներկայացնէ մերկանկարներ, առանց խտրութեան կը նկարէ իսլամ ու քրիստոնեայ կրօնաւորը, աղօթողն ու ազատականացած կինը, կը պատգամէ որ մարդ արարածին կեանքը չի նշանակեր լոկ ուտել-աշխատիլ-ամուսնանալ-զաւակ բերել եւ թէ կեանքը շա՜տ աւելի ընդգրկուն է քան այն ինչ մեզի կը պարտադրուի ընկերութեան ու միջավայրին կողմէ...:

L'Arménien Errant (ارمني متشرد), 1933, ջրանկար, 35x25 սմ[2]

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՖԱՐՐՈՒԽ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Ֆարրուխի կատարած դիմանկարներու երկար շարքին մէջ յատկանշական է իր հոգեբանական մօտեցումը: Ան յաջողած է բնորդին արհեստին-աշխատանքային ասպարէզին ազդեցութիւնը դրոշմել ենթակայի դէմքին վրայ. մսավաճառը՝ դարձած է մսագործ, կառապանը՝ ունեցած է կարաւանի կենդանիին աչքերուն նմանակը եւն.: Այս առումով ուշագրաւ է իր ջրան-

[2] *Moustafa Farroukh 1901-1957 (Exposition organisée par le Musée Nicolas Sursock, Janvier-Février 2003*, տպ. Շեմալի եւ Շեմալի, Պէյրութ, 2002, էջ 105, նկար 79:

կարած հայու դիմանկարը, զոր կատարած է 1933ին: Ան թափանցելով հայուն ներքինին, լուսարձակի տակ առած է անոր ամուր, տոկուն, բայց նաեւ ցաւոտ խորքը, գաղթականի անցեալը: Անոր մէջ տեսնելով տոկունութիւն եւ իւրայատուկ վեհութիւն, ջրանկարը չէ կոչած "գաղթական", այլ՝ «թափառական հայը», ընդգծելով հայուն պատմական (եղեռնեան) ճակատագիրը: Ան 1930ականներուն Լիբանանի մէջ հայը ներկայացուցած է իբրեւ արժանապատուութեան տէր, ազնիւ, ցաւոտ անցեալ ունեցող անհատ:

Յիրաւի, փոքր համեմատութիւն մը հայու դիմանկարին ու խեղճուկրակ մուրացիկի գեղանկարին միջեւ, կը բացայայտէ Ֆարրուխի վերաբերումը երկուքին հանդէպ: Մուրացիկին խեղճութիւնը, յուսաբեկութիւնը, տապալած ըլլալը, հայեացքին ուղղութենէն ակնկալուող օգնութիւնը կը հակադրուին հայու դիմանկարին, ուր կա՛ն կսկիծը, ցաւը, կորուստը, վիշտը, հարուածներուն ծանրութիւնը, բայց չկան ընկրկումը, բեկումը: Կայ վճռակամութիւնը իր կեանքը վերակերտումի ընթացքին դրած պինդ հայուն...:

Յուսալով որ կարելի է աւելին իմանալ այս նկարին մասին, դիմեցինք Ֆարրուխի պէյրութաբնակ ութսունութամեայ զաւկին[3]: Ան՝ Հանի Ֆարրուխը, պատմեց իր հօր՝ լիբանահայերու հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին: Ստորեւ հատուածներ՝ անոր հաղորդածէն:

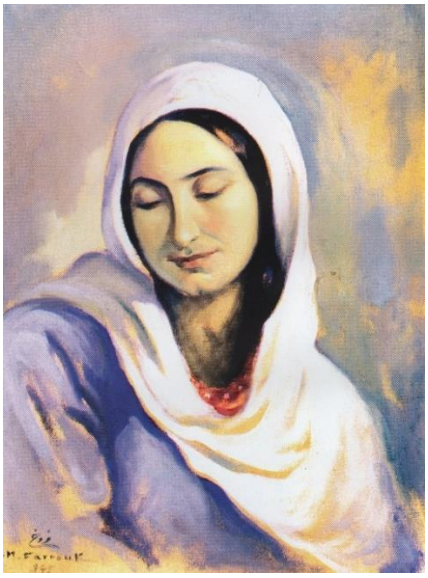
Մայրս ինծի պատմած է որ երբ 1924ին Ֆարրուխ Իտալիա ճամփորդեց նաւով - որ ուղղուեցաւ Աղեքսանդրիայէն Իսթանպուլ, ապա Նափոլի – իրեն հետ ունէր միջնորդագիրը բարեկամի մը, որուն եղբայրը Պքերքէի[4] դեսպանն էր Հռոմի մէջ: Այս ձեւով ան բարեկամացաւ Հռոմ բնակող Շտիտ սրբազանին: Վերջինիս կատարած իր այցելութեանց ատեն Ֆարրուխ ծանօթացաւ ապագայ կարտինալ Աղաճանեանին[5], եւ դարձան

[3] Շնորհակալութիւն՝ դոկտ. Աճէմեանին, որ կարելի դարձուց այս հանդիպումը: Հարցազրոյցը կատարեցինք 7 Մայիս 2025ին, Պէյրութի իր բնակարանին մէջ:

[4] Մարոնիթ Եկեղեցիի կրօնական կեդրոնավայրը Լիբանանի մէջ:

[5] Գրիգոր Պետրոս Աղաճանեան.- (Ղազարոս Աղաճանեան, 18 Սեպտեմբեր 1895, Ախալցխա, 16 Մայիս 1971, Հռոմ, Իտալիա), Հայ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ կաթողիկոս պատրիարք (1937-1962), 1946ին՝ կարտինալ: 1934ին, իբրեւ պապական նուիրակ, առաջին անգամ Լիբանան կ'այցելէ: Աւետիս Պետրոս ԺԴ. Արփիարեան պատրիարքի վախճանումէն ետք, 1937ին, կ'ընտրուի պատրիարք, ստանալով

եռեակ բարեկամներ: Կեանքի վերջին չորս-հինգ տարիներուն Ֆարրուխ հիւանդացաւ արեան քաղցկեղով: Զինք բուժող բժիշկներուն շարքին էին հայ բժիշկներ: Հիւանդութեան օրերուն, անգամ մը Ֆարրուխ կը հանդիպի կարտինալ Աղաճանեանին, որ նկատելով անոր առողջական վիճակը կը հարցնէ իր որպիսութիւնը: Ֆարրուխ կը յայտնէ իր հիւանդութեան մասին: Կարտինալը զինք շաբաթով մը կը հրաւիրէ Զմմառու վանք՝ հանգստանալու: Ֆարրուխ կը մեկնի Զմմառ ուր կը մնայ շաբաթ մը եւ կը գեղանկարէ «Զմմառու Աստուածամայրը» գեղանկարը:

Ֆարրուխի գեղանկարած միջինարեւելքցի եւ Զմմառու վանքի Աստուածածինները

1935ին, երբ Ֆարրուխ կը վերսկսի դասաւանդել Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանին մէջ, իր աշակերտներէն մին բժշկութեան ուսանող էր, Ճեպէճեան՝ Հալէպէն[6], որ շատ կը սիրէր գեղանկարչութիւն, անոր շատ օգտակար եղաւ: Երկուքը մնայուն կապի մէջ էին մինչեւ Ֆարրուխի մահը: Ճեպէճեան յետոյ Հալէպի մէջ հիւանդանոց բացաւ[7]:

Համալսարանին մէջ փայլուն հայ բժիշկներ կային: Զինք բժշկողներուն շարքին երկու հայեր կային՝ տոքթ. [Յովսէփ] Ենիգոմշեան[8] եւ տոքթ. Եր-

Գրիգոր Պետրոս ԺԵ. անունը: 1962ին կը հրաժարի պատրիարքութենէն եւ կը մնայ Հռոմ, Լեւոնեան վարժարանին մէջ:

[6] Ծնած է Հալէպ, 1909ին: Իբրեւ բժիշկ վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանէն, 1934ին: Մահացած է Հալէպ 2001ին:

[7] Պէտք է ըլլայ 1934, որովհետեւ Ճեպէճեան 1934ին կ'աւարտէ ուսումը:

[8] Ծնած է Քիլիս, 1895ին: Իբրեւ բժիշկ վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանէն, 1918ին: Մահացած է Ուաշինկթըն, 1994ին:

ուանդ Ճիտէճեան[9]: Տոքթ. Ճիտէճեանի խնդրանքին վրայ, Ֆարրուխ գծած էր անոր մօր դիմանկարը: Դժբախտաբար չունիմ այս գեղանկարին լուսանկարը:

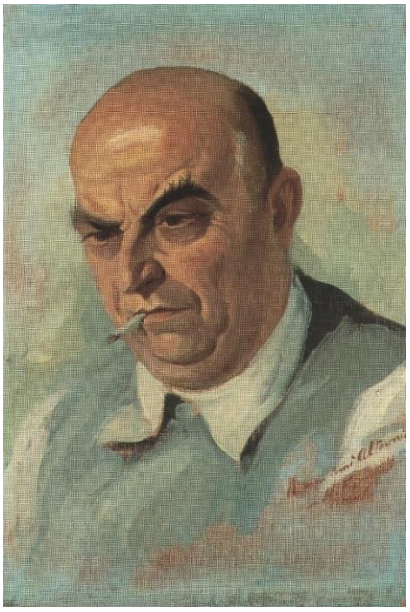
1954ին, տոքթ. Խալիտիի տան մէջ, ընդունելութեան պահուն, Ֆարրուխ արագօրէն կը գծանկարէ տոքթ. Երուանդ Ճիտէճեանը

Ֆարրուխ 1950ի ամառը Ալէյ, Խան ԸլՇէյխ կոչուած վայրը ելաւ հանգստանալու: Հոն իր դրացին էր թուրք գեղանկարիչ Սատի Սինեւին, որուն կինը հայ էր՝ Արաքսի Թոփուզխանեան: Թոփուզխանեանները գորգի մեծ վաճառականներ էին: Ֆարրուխի միւս դրացին, ճարատարապետ եւ գեղանկարիչ Մարտիրոս Ալթունեանն էր[10], որ Խան ԸլՇէյխի մէջ երկյարկանի սեփական տուն ունէր: Ի՛նք յատակագծած է Պէյրութի խորհրդարանը, Տեպպաս հրապարակի Ս. Եղիա եկեղեցին, Պքերքէի մէջ յոյն կաթոլիկներու եկեղեցին եւն.: Ալթունեան վարպետ էր ծովանկարներու մէջ: Երկուքով կ'երթային գեղանկարելու: Յետոյ Ֆարրուխ նկարեց Ալթունեանը: Կը տեսնես նկարին մէջ արտայայտչապաշտութիւն կայ: ...Հայերը արուեստագէտ ու երաժիշտ են, կը սիրեն մշակոյթը, լուրջ ժողովուրդ են եւ հաւատարիմ, ուղղամիտ են, եթէ հետերնին լաւ ըլլաս՝ հետդ լաւ կ'ըլլան... իսկ եթէ հետը լաւ չըլլաս՝ կը հեռանայ քեզմէ...»: .

[9] Ծնած է Հալէպ, 1905ին: Իբրեւ բժիշկ վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանէն, 1928ին: Մահացած է 1989ին:

[10] Մարտիրոս Ալթունեան (Պրուսա 1889-Պէյրութ, 1958).- Հայ ճարտարապետ, աւարտած է Փարիզի Գեղարուեստից ազգային բարձրագոյն դպրոցը, 1919ին հաստատուած է Պէյրութ:

..Ֆարրուխի «Թափառական հայը» սքանչելի գործ մըն է: Ֆարրուխ կը գեղանկարէր արտայայտութիւն ունեցող անհատներն ու անձերը, անոնք որոնք մարդկային իրավիճակ մը կը ներկայացնեն: Մարդուն դէմքը երբեմն կը ներկայացնէ քաղաքակրթութեան պատմութիւնը»:

Ճարտարապետ Մարտիրոս Ալթունեանին դիմանկարը, ֆրանսերէն մակագրուած՝ Ֆարրուխի կողմէ՝ «A mon ami Altounian», 1946, իւղանկար, 47.5x32.5 սմ[11] եւ՝ տոքթ. Ենիգոմշեանի գծանկարը, արաբերէն մակագրուած՝ Ֆարրուխի կողմէ՝ «Տոքթ. Ենիգոմշեան. նուէր հիւանդանոցին մէջ, 1954»

MUSTAFA FARROUKH, ONE OF THE MOST RENOWNED LEBANESE PAINTERS OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY, AND THE ARMENIANS

(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN (adakessian@haigazian.edu.lb)

The paper revolves around Mustafa Farroukh (1901-1957), one of the most renowned Lebanese painters of the first half of the 20th century, and his relations with the Armenians.

Basing the article on interviews with the painter's son, the memoirs of Farroukh and his paintings, the author notes that one of Farroukh's students at the American University of Beirut (AUB) was the renowned doctor Robert Djebedjian, who was the first to found an eye clinic in Aleppo. Farroukh had been on good terms with the Catholic Armenian bishop Aghadjanian (later Cardinal), who hosted him in the Catholic Armenian

[11] *Moustafa Farroukh*, նկար 34, էջ 163: Նկարին իբրեւ բացատրագիր նշուած է. «Ալէյի մէջ ամառանոցային դրացիներ՝ Մարտիրոս Ալթունեան եւ Մուսթաֆա Ֆարրուխ, Սաատի Սինեւիի հետ մտքի բարեկամներ էին երկար տարիներ» (նոյն, էջ 163):

Monastery of Bzemmar, where Farroukh painted the Virgin Mary. Farroukh had befriended the renowned Lebanese architect Mardiros Altounian, who was his neighbor in Aley. During the 1950s Farroukh fell ill with pneumonia and became the patient of two AUB Armenian doctors, Yenikomshian and Yervant Djidedjian.

However, the most interesting of Farroukh's encounters with Armenians was in 1933, when he painted "L'Arménien Errant", The Armenian Refugee.

In analysing this watercolor, the author notes that unlike in some other paintings, Farroukh does not depict the Armenian in a wretched outfit, nor in a pitiful or a begging condition. Rather, the painter portrays the Armenian as a victim who has not lost faith in himself, is confident and determined notwithstanding the agonies and pain he has faced.